

πει νὰ παραμένη, αὐτὸ θάναι ἀσφαλῶς τοῦτο τὸ σῶμα καὶ ὄχι τὸ ἄλλο, γιατί τὸ σῶμα πού ἐγγίζουεν εἶναι ἀκόμη παρόν, μένει ἀκίνητο καὶ δὲν ἀργεῖ νὰ διαλυθῆ, ἐνῶ ἡ ὄρατὴ ἐπιδερμίδα μπόρεσε νὰ καταφύγη, δὲ σημαίνει πού, καὶ νὰ παραμένη ζωντανή. Ἡ ἰδέα λοιπὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιζεῖ σὲ κατάστασι σκιᾶς ἢ φαντάσματος εἶναι ἐντελῶς φυσική. Θὰ προηγήθηκε, πιστεύομε, ἀπὸ τὴν πιὸ λεπτὴ ἰδέα μιᾶς ἀρχῆς πού θὰ ἐμψύχωνε τὸ σῶμα σὰν μιὰ πνοή· τούτῃ ἢ πνοῇ (ἄνεμος (')) σιγὰ σιγὰ ἐκπνευματώθηκε καὶ αὐτὴ σὲ ψυχὴ (anima ἢ animus). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ φάντασμα τοῦ σώματος φαίνεται ἀνίκανο νὰ ἐξασκήσῃ μόνο του πίεσι στα ἀνθρώπινα περιστατικά, καὶ ὅτι πρέπει ὅμως νὰ τὴν ἐξασκήσῃ, γιατί ἡ ἀπαίτησι γιὰ συνεχῆ ἐνέργεια ἔκαμε νὰ πιστέψουεν στὴν ἐπιβίωσι. Ἀλλὰ ἐδῶ ἐπεμβαίνει νέο στοιχεῖο.

Δὲ θὰ ὀρίσωμε ἀκόμη τὴν ἄλλη αὐτὴ στοιχειώδη τάσι. Εἶναι φυσική ὅσο καὶ οἱ δυὸ προηγούμενες· ὅμοια εἶναι ἀμυντικὴ ἀντίδρασι τῆς φύσις. Θὰ ἔχωμε νὰ ἀναζητήσωμε τὴν ἀρχὴ τῆς. Γιὰ τὴν ὥρα θὰ ἐξετάσωμε μόνο τὸ ἀποτέλεσμά τῆς. Καταλήγει αὐτὴ ἢ τάσι στὴν παράστασι δύνامي πού ἀπλώνεται στὸ σύνολο τῆς φύσις καὶ κατανέμεται στα πράγματα καὶ στα ἀτομικά ὄντα. Τούτῃ τὴν παράστασι ἢ θρησκευολογία τὴ θεωρεῖ γενικά πρωτόγονη. Μᾶς μιλοῦν γιὰ τὸ πολυνησιακὸ «μανά», τοῦ ὁποίου τὸ ἀνάλογο τὸ βρίσκομε ἄλλοῦ μὲ διαφορετικά ὀνόματα: «βακάντα» τῶν Σιού, «ὀρέντα» τῶν Ἰροκουά, «παντάγκ» τῶν Μαλαισίων κλπ. Ἄλλοι λέγουεν ὅτι τὸ «μανά» θάταν καθολικὴ ἀρχὴ ζωῆς καὶ ἰδιαίτερα θὰ συνιστοῦσε, γιὰ νὰ μιλήσωμε τῇ δικῇ μας γλῶσσα, τὴν οὐσία τῶν ψυχῶν. Ἄλλοι, ὅτι μᾶλλον θὰ ἦταν μιὰ δύνامي ἐπιπρόσθετη καὶ πού ἢ ψυχὴ, ὅπως δὰ καὶ κάθε ἄλλο πρᾶγμα, θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἀποκτήσῃ, ἀλλὰ πού δὲ θὰ ἀνῆκε οὐσιαστικά στὴν ψυχὴ. Ὁ Δυρκέμ, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ στηρίζῃ τοὺς συλλογισμοὺς του στὴν πρώτη ὑπόθεσι, δέχεται ὅτι τὸ «μανά» παρέχει τὴν τοτεμικὴ ἀρχὴ μὲ τὴν ὁποία κοινωνοῦν τὰ μέλη τῆς πατριᾶς· ἢ ψυχὴ θὰ ἦταν ἢ ἄμεση ἐξατομίκευσι τοῦ «τοτέμ» καὶ θὰ μετεῖχε μ' αὐτὸ τὸ ἐνδιάμεσο στὸ «μανά». Δὲν εἶναι ἔργο μας νὰ ἐκλέξωμε ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐρμηνεῖες. Γενικά, διστάζομε νὰ θεωρήσωμε πρωτόγονη, ἐννοοῦμε φυσική, μιὰ παρά-

1. Ἑλληνικά στὸ πρωτότυπο.—Σ.τ.μ.

σταση πού δὲ θὰ σχηματίζαμε, ἀκόμη καὶ σήμερα, μὲ φυσικὸ τρόπο. Φρονοῦμε ὅτι, ὅ,τι στάθηκε πρωτόγονο, δὲν ἔπαψε νὰ εἶναι, ἔστω κι ἂν χρειάζεται γιὰ νὰ τὸ ξαναβροῦμε προσπάθεια ἐσωτερικῆς ἐμβάθυνσης. Ἀλλά, μὲ ὁποιαδήποτε μορφὴ κι ἂν πάρουν τὴν παράσταση γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε, δὲ θὰ δυσκολευτοῦμε καθόλου νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἰδέα γιὰ ἀπόθεμα δύναμης ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἀντλοῦσαν τὰ ἔμψυχα ὄντα καὶ ἱκανὸς ἀκόμη ἀριθμὸς ἀπὸ ἄψυχα ἀντικείμενα εἶναι ἀπὸ τὶς πρῶτες πού τὸ πνεῦμα συναντᾷ στὸ δρόμο του, ὅταν ἀκολουθῆ ὠρισμένη τάση, φυσικὴ καὶ στοιχειώδη, τὴν ὁποία θὰ ὀρίσωμε λίγο πῶ κατω. Ἄς θεωρήσωμε λοιπὸν τούτῃ τὴν ἔννοια ὡς ἀποκτημένη. Ἴδου ὁ ἄνθρωπος ἐφωδιασμένος μὲ ὅ,τι ἀργότερα θὰ ὀνομάσῃ ψυχὴ. Ἡ ψυχὴ αὐτὴ θὰ ἐπιζήσῃ στὸ σῶμα; Δὲ θὰ εἶχαν κανένα λόγο νὰ τὸ ὑποθέσουν, ἂν περιορίζονταν σ' αὐτή. Τίποτε δὲ λέγει ὅτι δύναμη σὰν τὸ «μανὰ» ὀφείλει νὰ διαρκῆ περισσότερο χρόνο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο πού τὴν περιέχει. Ἄν ὅμως ἄρχισαν νὰ δέχονται κατ' ἀρχὴν ὅτι ἡ σκιά τοῦ σώματος παραμένει, τίποτε δὲ θὰ ἐμποδίσῃ νὰ ἀφήσουν στὴ σκιά τὴν ἀρχὴ πού διεγείρει στὸ σῶμα τὴ δύναμη γιὰ δράση. Θὰ ἐπιτύχουν μιὰ σκιά ἐνεργητικὴ, δραστήρια, ἱκανὴ νὰ ἐπηρεάξῃ τὰ ἀνθρώπινα περιστατικά. Τέτοια θάταν ἡ πρωτόγονη σύλληψη γιὰ τὴν ἐπιβίωση.

Ἡ ἐπίδραση πού ἐξασκεῖ δὲ θάταν δὲ καὶ μεγάλη, ἂν ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς δὲν ἀντάμωνε τὴν ἰδέα τοῦ πνεύματος. Τούτῃ δὲ προέρχεται ἀπὸ ἄλλη φυσικὴ τάση πού θὰ ἔχωμε νὰ τὴν προσδιορίσωμε κι αὐτήν. Ἄς ποῦμε τώρα ὅτι ἔχομε συμφωνήσει γι' αὐτήν, καὶ ἄς διαπιστώσωμε ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυὸ ἔννοιες θὰ ἔχωμε δοσοληψίες. Τὰ πνεύματα, πού τὰ ὑποθέτουν πανταχοῦ παρόντα στὴ φύση, δὲ θὰ πλησίαζαν τόσο τὴν ἀνθρώπινη μορφὴ, ἂν δὲν παρίσταναν κιόλας ἔτσι τὶς ψυχές. Ἀπὸ τὴ δική τους πλευρὰ, οἱ ψυχὲς ἀποσπασμένες ἀπὸ τὰ σώματα δὲ θὰ εἶχαν ἐπίδραση στὰ φυσικὰ φαινόμενα, ἂν δὲν ἀνήκαν στὸ ἴδιο γένος μὲ τὰ πνεύματα, κι ἂν δὲν ἦταν λίγο πολὺ ἱκανὲς νὰ πάρουν θέση ἀνάμεσά τους. Τότε οἱ πεθαμένοι θὰ γίνουν πρόσωπα τὰ ὁποία θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ὑπολογίξῃ. Μποροῦν νὰ βλάψουν. Μποροῦν νὰ ὠφελήσουν. Διαθέτουν, ὡς ἓνα σημεῖο, αὐτὸ πού ὀνομάζομε δυνάμεις τῆς φύσης. Κατὰ κυριολεξία καὶ συμβολικά, κάνουν τὴ βροχὴ καὶ τὸν καλὸ καιρὸ. Θὰ ἀπέχουν ἀπὸ ὅ,τι θὰ τοὺς ἐξώργιζε, θὰ προσπαθήσουν νὰ κερδίσουν τὴν ἐμπιστοσύνη των. Θὰ φανταστοῦν χίλια μέσα

νά τοὺς κερδίσουν, νά τοὺς ἀγοράσουν, καὶ μάλιστα νά τοὺς ἀπατήσουν. Μιὰ καὶ ὁ νοῦς μπεῖ σ' αὐτὸ τὸ δρόμο, δὲν ὑπάρχει παραλογισμὸς στὸν ὁποῖο νά μὴ μπορέση νά πέση. Ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία ἐργάζεται κιόλας ἀρκετὰ καλὰ μόνη της: τί θὰ γίνη, ἂν τὴν κεντρίζη ὁ φόβος καὶ ἡ ἀνάγκη! Γιὰ νά ἀπομακρύνουν ἓνα κίνδυνον ἢ γιὰ νά ἐπιτύχουν μιὰ ἔννοια, θὰ προσφέρουν στὸ νεκρὸ ὅ,τι πιστεύουν ὅτι ἐπιθυμεῖ. Θὰ φτάσουν καὶ κεφάλια νά κόβουν, ἂν αὐτὸ μπορῇ νά τοῦ ἀρέση. Οἱ ἀφηγήσεις τῶν ἱεραποστόλων εἶναι γεμάτες ἀπὸ λεπτομέρειες σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Παιδαριωδίες, θηριωδίες, ἀτέλειωτος εἶναι ὁ κατάλογος τῶν τεχνασμάτων πού ἐπινόησεν ἡ ἀνθρώπινη ἀνοησία. Βλέποντας κανεὶς μόνο αὐτά, θὰ αἰσθανόταν τὸν πειρασμὸ νά σιχαθῆ τὴν ἀνθρωπότητα. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νά ξεχνᾶ ὅτι οἱ σημερινοὶ ἢ οἱ χθεσινοὶ πρωτόγονοι, ἐπειδὴ ἔζησαν ὅσους αἰῶνες κι ἔμελλε, εἶχαν ὅλο τὸν καιρὸ νά μεγαλοποιήσουν καὶ σὰ νά ἐκτραχύνουν ὅ,τι ἄλογο μποροῦσε νά ὑπάρχη στὶς στοιχειώδεις τάσεις, τίς ἀρκετὰ φυσικῆς. Οἱ ἀληθινοὶ πρωτόγονοι ἦταν, χωρὶς ἀμφιβολία, πιὸ συνετοί, ἂν περιορίζονταν στὴν τάση καὶ στὰ ἄμεσα ἀποτελέσματά της. Ὅλα μεταβάλλονται, καί, ὅπως τὸ λέγαμε πιὸ πάνω, ἡ μεταβολὴ θὰ γίνη στὴν ἐπιφάνεια, ἂν δὲν εἶναι δυνατὸ νά γίνη σὲ βάθος. Ὑπάρχουν κοινωνίες πού προοδεύουν,—πιθανῶς ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες δυσμενεῖς ὄροι ὑπαρξῆς ἐπέβαλαν ὠρισμένη προσπάθεια γιὰ νά ζήσουν, καὶ οἱ ὁποῖες τότε συγκατατέθηκαν, ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, νά ἐντείνουν τὴν προσπάθειά των γιὰ νά ἀκολουθήσουν ἓνα μύστη, ἓναν ἐπινοητὴ, ἓναν ἀνώτερον ἀνθρώπο. Ἡ μεταβολὴ ἐδῶ εἶναι αὐξηση στὴν ἔνταση ἢ κατεύθυνση μένει σχετικὰ σταθερῆ· βαδίζουν σὲ ἀποτελεσματικότητα ὅλο καὶ πιὸ ὑψηλῆ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὑπάρχουν κοινωνίες πού διατηροῦν τὸ ἐπίπεδό των, ἀναγκαστικὰ ἀρκετὰ χαμηλά. Ἐπειδὴ μόλαταῦτα μεταβάλλονται, παράγεται σ' αὐτές, ὄχι πιά ἔνταση πού θάταν ποιοτικὴ πρόοδος, ἀλλὰ πολλαπλασιασμὸς ἢ μεγαλοποίηση τοῦ ἀρχικὰ δοσμένου: ἡ ἐπινόηση, ἂν μπορούμε ἀκόμη νά χρησιμοποιήσωμε αὐτὴ τὴ λέξη, δὲν ἀπαιτεῖ πιά προσπάθεια. Ἀπὸ μιὰ πεποίθηση, πού ἀνταποκρινόταν σὲ μιὰ ἀνάγκη, θὰ ἔχουν περάσει σὲ νέα πεποίθηση πού μοιάζει ἐξωτερικὰ μὲ τὴν προηγούμενη, πού ὀξύνει τὸν ἄλφα ἐπιφανειακὸ χαρακτήρα της, ἀλλὰ πού δὲ χρησιμεύει πιά σὲ τίποτε. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, μὲ βήματα ἐπὶ τόπου, προσθέτουν μόνο ἀκατάπαυτα καὶ πλατυάζουν. Μὲ τὸ διπλὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπανάληψης καὶ τῆς ὑπερβολῆς, τὸ ἄλογο

γίνεται παράλογο και τὸ παράξενο θηριῶδες. Οἱ διαδοχικὲς αὐτὲς ἐπεκτάσεις θὰ ἐκτελέστηκαν ἄλλωστε, κι αὐτές, ἀπὸ ἄτομα· ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε πιά ἀνάγκη ἐδῶ νοητικῆς ὑπεροχῆς γιὰ ἐπινόηση, οὔτε γιὰ ἀποδοχὴ τῆς ἐφεύρεσης. Ἐφτανε ἡ λογικὴ τοῦ παράλογου, τούτη ἡ λογικὴ πού ὁδηγεῖ τὸ πνεῦμα ὄλο και πιὸ μακρῶς, σὲ συνέπειες ὄλο και πιὸ ἀλλόκοτες, ὅταν ξεκινᾷ ἀπὸ ἀλλόκοτη ἰδέα, χωρὶς νὰ τῇ συνδέση μὲ ἀφειτηρίες πού θὰ ἐξηγοῦσαν τὸ παράξενο και θὰ ἐμπόδιζαν τῇ γονιμότητά της. Εἴχαμε ὄλοι τὴν εὐκαιρία νὰ συναντήσωμε κάποια ἀπὸ τὶς πολὺ ἐνωμένες οἰκογένειες, τὶς πολὺ ἱκανοποιημένες ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, πού κρατιοῦνται σὲ ἀπόσταση, ἀπὸ δειλία ἢ ἀπὸ περιφρόνηση. Δὲν εἶναι σπάνιο νὰ παρατηρήσωμε σ' αὐτὲς μερικὲς ἀλλόκοτες συνήθειες, φοβίες ἢ προλήψεις, πού θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν σοβαρές, ἂν ἐξακολουθοῦσαν τῇ ζύμωσή τους σὲ κλειστὸ δοχεῖο. Κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἰδιορρυθμίες ἔχει τὴν ἀρχή της. Μιὰ ἰδέα πού θὰ ἤρθε σὲ τοῦτο ἢ σὲ κεῖνο τὸ μέλος τῆς οἰκογένειας και πού ἀπὸ ἐμπιστοσύνη θὰ τῇ δέχτηκαν οἱ ἄλλοι. Ἐνας περίπατος πού θὰ ἔκαμαν μιὰ Κυριακή, θὰ ξανάρχισαν τὴν ἄλλη Κυριακή, και πού τότε πιά ἐπιβλήθηκε γιὰ ὅλες τὶς Κυριακὲς τοῦ χρόνου : ἂν, γιὰ κακὴ τύχη, τὸν παρέλειπαν μιὰ φορά, δὲν ξαίρουν τί θὰ μπορούσε νὰ συμβῇ. Γιὰ τὴν ἐπανάληψη, τὴ μίμηση, τὴν παράδοση τοῦ ἑαυτοῦ σου σὲ κάτι εἶναι ἀρκετὸ νὰ ἀφήνεσαι· ἡ κριτικὴ ἀπαιτεῖ προσπάθεια.—Βάλετε μὲ τὸ νοῦ σας τώρα κάμποσες ἑκατοντάδες αἰῶνων, ἀντὶ γιὰ μερικὰ χρόνια· μεγαλῶστε ὑπερβολικὰ τὶς μικρὲς ἐκκεντρικότητες μιᾶς οἰκογένειας πού ἀπομονώνεται : θὰ ἀναπαραστήσετε χωρὶς δυσκολία τὸ τί θὰ συνέβη σὲ πρωτόγονες κοινωνίες πού ἔμειναν κλειστὲς και ἱκανοποιημένες ἀπὸ τὴ μοίρα των, ἀντὶ ν' ἀνοίξουν παράθυρα πρὸ τὰ ἔξω νὰ διώξουν τὰ μιάσματα τὸν καιρὸ πού σχηματίζονταν στὴν ἀτμόσφαιρά των, και νὰ κάμουν σταθερὴ προσπάθεια γιὰ νὰ εὐρύνουν τὸν ὀρίζοντά των.

Προσδιορίσαμε ὡς τώρα δυὸ οὐσιαστικὲς λειτουργίες τῆς θρησκείας, και στὸ δρόμο τῆς ἀνάλυσής μας συναντήσαμε στοιχειώδεις τάσεις πού μᾶς φαίνονται νὰ ἐξηγοῦν τὶς γενικὲς μορφὲς πού πῆρεν ἡ θρησκεία. Περνοῦμε τώρα στὴ μελέτη αὐτῶν τῶν γενικῶν μορφῶν, αὐτῶν τῶν στοιχειωδῶν τάσεων. Ἡ μέθοδος μας θὰ μείνη ἡ ἴδια. Θέτομε ὠρισμένη ἐνστικτώδη ἐνεργητικότητα· κάνοντας τότε ν' ἀναπηδήση ὁ νοῦς, ἐρευνοῦμε ἂν ἐπακολουθῇ ἐπικίνδυνη σύγχυση· στὴν περίπτωσή αὐτή, εἶναι πι-

θανόν ότι ἡ ἰσορροπία θὰ ἀποκατασταθῆ μὲ παραστάσεις πού θὰ διεγείρῃ τὸ ἔνστικτο στὰ σπλάχνα τοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος φέρνει τὴ σύγχυση· ἂν ὑπάρχουν τέτοιες παραστάσεις, αὐτὲς εἶναι στοιχειώδεις θρησκευτικὲς ιδέες. Ἔτσι, ἡ ζωτικὴ ὄθησις ἀγνοεῖ τὸ θάνατο. Μὲ τὴν ἀναπήδησι τοῦ νοῦ κάτω ἀπὸ τὴν πίεσίν της, ἐμφανίζεται ἡ ἰδέα ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ἀφεύγατος : γιὰ νὰ ξαναδώσῃ στὴ ζωὴ τὴν ὁρμὴ της, θὰ δοθῇ μιὰ ἀνταγωνιστικὴ παράστασις· καὶ ἀπὸ δῶ θὰ βγοῦν οἱ πρωτόγονες πεποιθήσεις στὸ θέμα τοῦ θανάτου. Μὰ ἂν ὁ θάνατος εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν δυστύχημα, σὲ πόσα ἄλλα δυστυχήματα δὲν εἶναι ἐκτεθειμένη ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ! Ἡ ἴδια ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νοῦ στὴ ζωὴ δὲν ἀνοίγει τὴν πόρτα στὸ ἀπρόβλεπτο καὶ δὲν εἰσάγει τὸ αἰσθημα τοῦ κινδύνου ; Τὸ ζῶο εἶναι βέβαιο γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἄνάμεσα στὸ σκοπὸ καὶ τὴν πράξιν δὲ μπαίνει τίποτε. Ἄν ἡ λεία εἶναι ἐκεῖ, ρίχνεται ἀπάνω της. Ἄν ἐνεδρεύῃ, ἡ ἀναμονὴ του εἶναι μιὰ προκαταβολικὴ ἐνέργεια καὶ θὰ σχηματίσῃ ἀδιαίρετο ὅλο μὲ τὴν πράξιν στὴν ἐκτέλεσίν της. Ἄν ὁ τελειωτικὸς σκοπὸς εἶναι μακρυνός, ὅπως συμβαίνει στὴ μέλισσα ὅταν φτιάχνῃ τὴν κυψέλη, εἶναι σκοπὸς πού τὸ ζῶο τὸν ἀγνοεῖ· βλέπει μόνο τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο, καὶ ἡ ὁρμὴ, πού ἔχει συνείδησι ὅτι παίρνει, ἔχει τὴν ἴδια ἔκτασι μὲ τὴν πράξιν πού προτίθεται νὰ ἐκτελέσῃ. Στὴν οὐσία ὅμως τοῦ νοῦ ἀνήκει νὰ συνδυάζῃ μέσα γιὰ μακρυνὸ σκοπὸ, καὶ νὰ ἀναλαμβάνῃ ὅ,τι νοιώθει πὼς δὲν εἶναι ἐντελῶς κυρίαρχος νὰ πραγματοποιήσῃ. Ἄνάμεσα σὲ ὅ,τι κάνει ὁ νοῦς καὶ στὸ σκοπὸ πού θέλει νὰ ἐπιτύχῃ, τίς περισσότερες φορὲς, ὑπάρχει καὶ στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο ἓνα διάστημα πού ἀφήνει μεγάλη θέσι στὸ ἀτύχημα. Ἀρχίζει, καὶ γιὰ νὰ φτάσῃ σὲ τέλος πρέπει, σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη ἔκφρασι, νὰ βοηθήσουν οἱ περιστάσεις. Ὁ ἄγριος πού ἐξακοντίζει τὸ βέλος του δὲν ξαίρει ἂν θὰ φτάσῃ τὸ στόχο· ἐδῶ δὲν ὑπάρχει, ὅπως ὅταν τὸ ζῶο ὁρμᾷ κατὰ τῆς λείας του, συνέχεια ἀνάμεσα στὴν πράξιν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα· κάποιον κενὸ ἐμφανίζεται, ἀνοιχτὸ στὸ ἀτύχημα, πού προσελκύει τὸ ἀπρόβλεπτο. Δίχως ἀμφιβολία, θεωρητικὰ αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νὰ γίνεται. Ὁ νοῦς εἶναι καμωμένος νὰ δρᾷ μηχανικὰ ἀπάνω στὴν ὕλη· ἀναπαριστᾷ λοιπὸν τὰ πράγματα μηχανικὰ· ξεκινᾷ ἔτσι μὲ τὸ αἶτημα τοῦ καθολικοῦ μηχανισμοῦ καὶ συλλαμβάνει δυνητικὰ μιὰ τέλεια ἐπιστήμη πού θὰ ἔπρεπε νὰ προβλέπωμε, τὴ στιγμὴ πού ἐξακοντίζεται ἡ πράξιν, ὅλα ὅσα θὰ συναντήσῃ πρὶν φτάσῃ στὸ σκοπὸ της. Ἄλλὰ στὴν οὐσία πάλι ἐνὸς τέτοιου ἰδανικοῦ ἀνήκει νὰ μὴ πραγματωθῇ

ποτέ και τὸ πολὺ πολὺ νὰ χρησιμεύη ὡς διεγερτικὸ γιὰ τὴ νοητικὴ ἐργασία. Πράγματι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς πρέπει νὰ περιορισθῆ σὲ πολὺ περιορισμένη ἐνέργεια ἀπάνω σὲ ὕλη πού πολὺ ἄτελα τὴν κατέχει. Ἐλα ὁμως πού ἡ ζωτικὴ ὄψηση δὲ δέχεται νὰ περιμένη, δὲν παραδέχεται τὸ ἐμπόδιο. Λίγο τὴ νοιάζει γιὰ τὸ τυχαῖο, τὸ ἀπρόβλεπτο, τὸ ἀπροσδιόριστο τέλος πού βρίσκεται κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου· προχωρεῖ μὲ πηδήματα καὶ βλέπει μόνο τὸ τέρμα, τὴν ὁρμὴ πού καταβροχθίζει τὸ μεσοδιάστημα. Αὐτὴ τὴν προεξόφληση ὁμως τῶν ἐμποδίων πρέπει νὰ τὴ γνωρίσῃ καὶ ὁ νοῦς. Πράγματι θὰ ἀναπηδήσῃ μὰ παράσταση, ἢ παράσταση τῶν εὐμενῶν δυνάμεων πού θὰ ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν ἢ νὰ πάρουν τὴ θέση τῶν φυσικῶν αἰτιῶν καὶ πού θὰ προέκτειναν μὲ πράξεις πού αὐτὲς θέλουν, σύμφωνα μὲ τις ἐπιθυμίες μας, τὴν προσπάθεια τὴ φυσικὰ ἀρχινισμένη. Βάλαμε σὲ κίνηση ἓνα μηχανισμό, νὰ ἡ ἀρχὴ τὸ μηχανισμό θὰ τὸν βροῦμε πάλι στὴν πραγμάτωση τοῦ ἀποτελέσματος πού εὐχηθήκαμε, νὰ τὸ τέλος : ἀνάμεσα στὰ δυὸ θὰ παρεμβληθῆ ἑξωμηχανικὴ ἐγγύηση τῆς ἐπιτυχίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἂν ἔτσι φανταζόμαστε φιλικὲς δυνάμεις πού ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἐπιτυχία μας, ἢ λογικὴ τοῦ νοῦ θὰ ἀπαιτήσῃ νὰ θέσωμε ἀνταγωνιστικὲς αἰτίες, δυσμενεῖς δυνάμεις, γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀποτυχία μας. Ἡ τελευταία τούτη πεποίθηση θὰ ἔχη κίολας τὴν πρακτικὴ της ὠφέλεια· θὰ διεγείρῃ ἔμμεσα τὴ δραστηριότητά μας καλώντας μας νὰ φυλαχτοῦμε. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι κάτι τὸ παράγωγο, θὰ ἔλεγα σχεδὸν κατάπτωση. Ἡ παράσταση δυνάμης πού ἐμποδίζει, μόλις εἶναι ὑστερότερη, ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὴν παράσταση δυνάμης πού βοηθεῖ· ἂν τούτη δῶ εἶναι φυσικὴ, ἢ ἄλλη συνάγεται σὰν ἄμεση συνέπεια· εὐδοκιμεῖ ὁμως πρὸ πάντων σὲ στάσιμες κοινωνίες σὰν αὐτὲς πού σήμερα ὀνομάζομε πρωτόγονες, ὅπου οἱ πεποιθήσεις πολλαπλασιάζονται ἀπεριόριστα μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀναλογίας, χωρὶς φροντίδα γιὰ τὴν καταγωγὴ των. Ἡ ζωτικὴ ὄψηση εἶναι αἰσιόδοξη. Ὅλες λοιπὸν οἱ θρησκευτικὲς παραστάσεις πού βγαίνουν στὴν περιοχὴ τούτη ἄμεσα ἀπ' αὐτὴν θὰ μπορούσαν νὰ ὀρισθοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο : εἶναι ἀμυντικὲς ἀντιδράσεις τῆς φύσης ἐνάντια στὴν παράσταση, ἀπὸ τὸ νοῦ, γιὰ ἓνα ἀποθαρρυντικὸ περιθώριο τοῦ ἀπρόβλεπτου πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πρωτοβουλία πού πήραμε καὶ σιὸ ἀποτέλεσμα πού εὐχόμεσθε.

Καθένας μας μπορεῖ, ἂν τοῦ ἀρέσῃ, νὰ κάμῃ τὴ δοκιμὴ : θὰ δῆ νὰ ἀναπηδᾷ προστὰ στὰ μάτια του ἢ δεισιδαιμονία ἀπὸ τὴ θέληση γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Βάλτε ἓνα χρηματικὸ ποσὸ πάνω σὲ ἓναν ἀριθμὸ τῆς ρουλέττας, καὶ περιμένετε τὴ σφαῖρα νὰ φτά-

Οἱ δυὸ πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

ση στο τέλος του γύρου της : τὴ στιγμή πού πρόκειται ἴσως νὰ φτάση, παρὰ τὶς ταλαντεύσεις της, στὸν ἀριθμὸ τῆς ἐκλογῆς σας, τὸ χέρι σας προχωρεῖ γιὰ νὰ τὴ σπρώξῃ, ὕστερα γιὰ νὰ τὴ σταματήσῃ ἢ ἴδια ἢ δική σας θέληση προβάλλεται ἔξω ἀπὸ σᾶς, καὶ πρέπει νὰ γεμίση ἐδῶ τὸ ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὴν ἀπόφασή πού πῆρε καὶ τὸ ἀποτέλεσμα πού περιμένει· διώχνει ἔτσι τὸ τυχαῖο. Πηγαίνετε, τώρα, συχνὰ στὶς αἰθούσες τυχερῶν παιχνιδιῶν, ἀφήστε νὰ ἀποκτήσετε τὴ συνήθεια, τὸ χέρι σας πολὺ γλήγορα παύει νὰ κινῆται· ἡ θέλησή σας αὐτοαναιρεῖται μέσα της· ἀλλά, ὅσο ἐγκαταλείπει κενὴ τὴ θέση, κάποια ὄντοτητα ἔρχεται καὶ τὴν παίρνει, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὴ θέληση καὶ δέχεται ἀπ' αὐτὴν μιὰ ἀποστολή : εἶναι ἡ τύχη στὴν ὁποία μεταμορφώνεται ἡ ἐπιθυμία νὰ κερδίσης. Αὕτὴ ἡ τύχη στὸ παιχνίδι δὲν εἶναι ἓνα τέλειο πρόσωπο· χρειάζεται κάτι περισσότερο ἀπ' αὐτὸ γιὰ νὰ κάνωμε μιὰ θεότητα. Ἔχει ὅμως ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς θεότητας, ὅσα χρειάζεται γιὰ νὰ τῆς δώσετε τὴν ἐμπιστοσύνη σας.

Τέτοιου εἴδους δύναμη ἐπακαλεῖται ὁ ἄγριος γιὰ νὰ φτάσῃ τὸ βέλος του τὸ στόχο. Διασχίσετε τὰ πεδία τῆς μακρόχρονης ἐξέλιξης : θὰ ἔχετε τοὺς θεοὺς τοὺς προστάτες τῶν πόλεων, πού ἐξασφαλίζουν τὴ νίκη στοὺς μαχητές.

Παρατηρήστε ὅμως ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, μὲ λογικὰ μέσα, μὲ τὴν προσαρμογὴ σὲ μηχανικὴ διαδοχὴ ἀπὸ αἰτίες σὲ ἀποτελέσματα, βάζουν τὰ πράγματα σὲ κίνηση. Ἀρχίζουν ἐκτελώντας ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους· μόνο ὅταν δὲν αἰσθάνονται ἱκανὸ τὸν ἑαυτὸ τους νὰ αὐτοβοηθηθῆ ἐμπιστεύονται γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου των μιὰ ἐξωμηχανικὴ δύναμη, καὶ ἂν ἀκόμη εἶχαν εὐθύς ἀμέσως βάλει κάτω ἀπὸ τὴν ἐπὶκλήσή της, μιὰ πού τὴν πίστευαν παροῦσα, τὴν πράξη, γιὰ τὴν ὁποία ἔνοιωθαν ὅτι καθόλου δὲν μπορούσαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπ' αὐτήν. Ἀλλὰ ἐκεῖνο πού μπορεῖ νὰ ἀπατήσῃ τὸν ψυχολόγο, εἶναι ὅτι οἱ πρωτόγονοι μόνο γιὰ τὴ δεύτερη αἰτιότητα μιλοῦν. Δὲ λέγουν τίποτε γιὰ τὴν πρώτη, γιατί εἶναι αὐτονόητη. Κυβερνᾶ τὶς πράξεις πού ἐκτελοῦν μὲ ὄργανο τὴν ὕλη· παίζουν καὶ ζοῦν τὴν πίστη πού ἔχουν σ' αὐτήν· τί θὰ χρησίμευε νὰ τὴ μεταφράσουν μὲ λέξεις καὶ νὰ διασαφήσουν τὴν ἰδέα της ; Θὰ ἦταν χρήσιμο μόνο ἂν κατεῖχαν κιόλας ἐπιστήμη ἱκανὴ νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴν ὕλη. Τὴ δεύτερη ὅμως αἰτιότητα εἶναι καλὸ νὰ τὴ σκέπτονται, γιατί σ' αὐτὴ βρίσκουν τουλάχιστο ἐνθάρρυνση, κάτι πού τοὺς τονώνει. Ἄν ἡ ἐπιστήμη χορηγοῦσε στὸν ἀπολί-

τιστο διάταξη πού νά τοῦ ἐξασφάλιζε μαθηματικά ὅτι θά φτάσῃ τὸ στόχο, θά περιοριζόταν στή μηχανικὴ αἰτιότητα (μὲ τὴν ὑπόθεση, ἐννοεῖται, ὅτι θά μπορούσε στή στιγμή νά ἐγκαταλείψῃ πολυχρόνιες πιά πνευματικὲς ἔξεις). Ὡσπου νά ἔρθῃ τούτη ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἐνέργειά του παίρνει ἀπὸ τὴ μηχανικὴ αἰτιότητα ὅ,τι μπορεῖ νά πάρῃ, ἀφοῦ τείνει τὸ τόξο του καὶ σκοπεύει· ἀλλὰ ἡ σκέψη του πηγαίνει μᾶλλον στήν ἐξωμηχανικὴ αἰτία πού θά ὀδηγήσῃ τὸ βέλος ὅπου πρέπει, γιατί ἡ ἐμπιστοσύνη του σ' αὐτὴν θά τοῦ δώσῃ, μιὰ πού δὲν ἔχει τὸ ὄπλο μὲ τὸ ὁποῖο θά ἦταν βέβαιος ὅτι θά ἐπιτύχῃ τὸ στόχο, τὴν αὐτοπεποίθηση πού τοῦ ἐπιτρέπει νά σκοπεύσῃ καλύτερα.

Ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ξεδιπλώνεται ἀνάμεσα σὲ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀσκεῖ ἐπίδραση καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξαρτᾶται. Τοῦτα δῶ σὲ ἓνα μέρος μόνο μπορούν νά προβλεφτοῦν, ἀλλὰ σὲ μεγάλο μέρος εἶναι ἀπρόβλεπτα. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστήμη μας ὅλο καὶ περισσότερο εὐρύνει τὸ πεδίο τῆς πρόβλεψῆς μας, συλλαμβάνομε στὸ ἔσχατο ὄριο μιὰ ὀλοκληρωμένη ἐπιστήμη γιὰ τὴν ὁποία δὲ θά ὑπῆρχε ἀδυναμία γιὰ πρόβλεψη. Γι' αὐτὸ στὰ μάτια τῆς στοχαστικῆς σκέψης τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου (θά δοῦμε ὅτι δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο στὶς αὐθόρμητες παραστάσεις του) ἡ ἴδια μηχανικὴ ἀλληλουχία αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων, πρὸς τὴν ὁποία ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ ὅταν ἐνεργῇ ἀπάνω σὲ πράγματα, πρέπει νά ἀπλώνεται σὲ ὅλο τὸ σύμπαν. Δὲ δέχεται ὅτι τὸ ἐξηγητικὸ σύστημα, πού ἀρμόζει στὰ φυσικὰ φαινόμενα στὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ, θά πρέπει νά παραχωρήσῃ τὴ θέση του, ὅταν ριψοκινδυνεύῃ πρὸ μακρῶν, σὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ σύστημα, αὐτὸ πού χρησιμοποιεῖ στήν κοινωνικὴ ζωὴ, ὅταν ἀποδίδῃ σὲ καλὲς ἢ κακὲς προθέσεις, φιλικὲς ἢ ἐχθρικές, τὴ διαγωγὴ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἀπέναντί του. Ἄν τὸ κάνῃ, τὸ κάνει ἐν ἀγνοίᾳ του· δὲν τὸ ὁμολογεῖ στὸν ἑαυτό του. Ὁ ἀπολίτιστος ὁμως, πού διαθέτει μόνο μιὰ ἐπιστήμη πού δὲν εἶναι ἐπιδεκτικὴ γιὰ ἐπέκταση, κομμένη ἀκριβῶς στὸ μέτρο τῆς ἐνέργειας πού ἐξασκεῖ ἀπάνω στήν ὕλη, δὲ μπορεῖ νά ἀπλώσῃ στὸ πεδίο τοῦ ἀπρόβλεπτου μιὰ δυναμικὴ ἐπιστήμη πού θά τὸν ἐκάλυπτεν ὀλόκληρο καὶ πού ἀμέσως ἀνοίγει μεγάλες προοπτικὲς στή φιλοδοξία του. Παρὰ νά χάσῃ τὸ θάρρος του, ἀπλώνει σὲ τούτη τὴν περιοχὴ τὸ ἐξηγητικὸ σύστημα πού χρησιμοποιεῖ στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς ὁμοίους του· θά πιστέψῃ ὅτι βρίσκει κι ἐκεῖ φιλικὲς δυνάμεις, ὅτι τὸ ἴδιο θά εἶναι ἐκτεθειμένος σὲ κακοποιὲς ἐπιδράσεις· μὲ κάθε τρόπο δὲ θάχῃ νά κάμῃ μὲ κόσμο πού νά τοῦ εἶναι ὅλο-

τελα ξένος. Είναι αλήθεια ότι, ἂν καλὰ ἢ κακὰ πνεύματα θὰ πάρουν ἀπὸ πίσω τὴν ἐνέργεια πὺ ἐξασκεῖ ἀπάνω στὴν ὕλη, θὰ φανοῦν ὅτι ἐπηρεάζουν κιόλας τὴν ἴδια τὴν ἐνέργεια. Ὁ ἄνθρωπός μας λοιπὸν θὰ μιλήσῃ σὰ νὰ μὴν ὑπολόγιζε καθόλου, ἀκόμη καὶ γιὰ κεῖνο τὸ μέρος πὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, τὴ μηχανικὴ ἀλληλουχία αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων. "Αν ὅμως δὲν πιστεῦε στὴ μηχανικὴ ἀλληλουχία σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, δὲ θὰ τὸν βλέπαμε, μὴν ἔρθη ἢ στιγμὴ, νὰ κἀνῃ ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ μηχανικὰ τὸ ἀποτέλεσμα." Ἐ λοιπὸν, εἴτε πρόκειται γιὰ ἀγρίους εἴτε πρόκειται γιὰ πολιτισμένους, ἂν θέλωμε νὰ ξαίρωμε κατὰ βάθος τί σκέπτεται ἓνας ἄνθρωπος, πρέπει νὰ ἀναφεροῦμε στὸ τί κάνει καὶ ὄχι στὸ τί λέγει.

Στὰ τόσο ἐνδιαφέροντα καὶ τόσο διαφωτιστικὰ βιβλία πὺ ὁ Λεβὺ-Μπρὺλ ἀφιέρωσε στὴν « πρωτόγονη διάνοια » ἐπιμένει στὴν « ἀδιαφορία αὐτῆς τῆς διάνοιας γιὰ τὶς δεύτερες αἰτίες », στὴν ἀμεση προσφυγὴ της σὲ « μυστικὲς αἰτίες ». « Ἡ καθημερινή μας δράση, λέγει, προῦποθέτει ἡσυχὴ καὶ τέλεια ἐμπιστοσύνη στὸ ἀμετάβλητο τῶν φυσικῶν νόμων. Πολὺ διαφορετικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ πρωτόγονου πνεύματος. Ἡ φύση μέσα στὴν ὁποία ζεῖ τοῦ παρουσιάζεται μὲ ἐντελῶς ἄλλη ὄψη. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα καὶ ὅλα τὰ ὄντα της εἶναι μπλεγμένα σὲ ἓνα δίχτυ μυστικῶν κοινωνιῶν καὶ ἀποκλεισμῶν » (1). Καὶ λίγο παρακάτω : « ἐκεῖνο πὺ ποικίλλει στὶς συλλογικὲς παραστάσεις εἶναι οἱ σκοτεινὲς δυνάμεις στὶς ὁποῖες ἀποδίδουν τὴν ἀσθένεια ἢ τὸ θάνατο πὺ ἐπῆλθαν : ἄλλοτε ἔνοχος εἶναι ἓνας μάγος, ἄλλοτε τὸ πνεῦμα ἑνὸς πεθαμένου, ἄλλοτε δυνάμεις λίγο ἢ πολὺ προσδιωρισμένες ἢ ἐξατομικευμένες . . . ἐκεῖνο πὺ παραμένει ὁμοιο, καὶ θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς τὸ ἴδιο, εἶναι ἢ ἀπὸ πρὶν σύνδεση ἀνάμεσα στὴν ἀρρώστεια καὶ τὸ θάνατο ἀπὸ τὴ μιά, καὶ μιὰ ἀόρατη δύναμη, ἀπὸ τὴν ἄλλη (2) ». Γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἰδέα αὐτὴ ὁ συγγραφεὺς παραθέτει ὁμόλογες μαρτυρίες ταξιδιωτῶν καὶ ἱεραποστόλων καὶ ἀναφέρει τὰ πιὸ περίεργα παραδείγματα.

Ἄλλὰ ἓνα πρῶτο σημεῖο χτυπᾶ στὴν προσοχή μας. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις πὺ ἀναφέρονται, τὸ ἀποτέλεσμα γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦν, καὶ πὺ ὁ πρωτόγονος τὸ ἀποδίνει σὲ ἀπόκρυφὴ αἰτία,

1. La mentalité primitive, Paris 1922, σ. 17—18.—Σ.τ.σ.

2. Στὸ ἴδιο ἔργο σ. 24.—Σ.τ.σ.

είναι κάτι πού ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο, πῶς εἰδικὰ ἓνα ἀτύχημα πού συνέβη σὲ κάποιον ἄνθρωπο, καὶ ἀκόμη πῶς ἰδιαίτερα τὸ θάνατο ἢ τὴν ἀρρώστεια ἑνὸς ἀνθρώπου. Γιὰ τὴν ἐνέργεια τοῦ ἄψυχου ἀπάνω στὸ ἄψυχο (ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ μετεωρολογικὸ ἢ ἄλλο φαινόμενο, μέσα στὰ ὁποῖα ἔχει, νὰ ποῦμε, συμφέροντα) δὲ γίνεται ποτὲ λόγος. Δὲ μᾶς λέγουν ὅτι ὁ πρωτόγονος, βλέποντας τὸν ἀέρα νὰ γέρνη ἓνα δέντρο, τὸ κῦμα νὰ κυλᾷ τὰ χαλίγια, τὸ ἴδιο τὸ πόδι τοῦ ἀκόμη νὰ σηκώνη σκόνη, παρεμβάλλει ἄλλο πράγμα ἀπὸ αὐτὸ πού ὀνομάζουμε μηχανικὴ αἰτιότητα. Ἡ σταθερὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἡγούμενο καὶ τὸ ἐπόμενο πού παρατηρεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν τοῦ κἀνῆ ἐντύπωση τοῦ εἶναι ἀρκετὴ ἐδῶ, καὶ δὲ βλέπομε νὰ προσθέτη, ἀκόμη λιγώτερο νὰ ὑποκαθιστᾷ, μὰ αἰτιότητα «μυστικὴ». Ἄς πᾶμε πῶς μακρῶς, ἄς ἀφήσωμε τὰ φυσικὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα, ἀδιάφορος θεατῆς, παρευρίσκεται ὁ πρωτόγονος: δὲ μποροῦμε νὰ ποῦμε, καὶ γι' αὐτόν, ὅτι «ἡ καθημερινὴ του δραστηριότητα προϋποθέτει τέλεια ἐμπιστοσύνη στὸ ἀμετάβλητο τῶν φυσικῶν νόμων»; Χωρὶς αὐτὴ δὲ θὰ στηριζόταν στὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ γιὰ τὴ βαρκούλα του, στὸ τέντωμα τοῦ τόξου του γιὰ νὰ ἐξακοντίσῃ τὸ βέλος του, στὸν πέλεκυ γιὰ νὰ σχίσῃ τὸν κορμὸ τοῦ δέντρου, στὰ δόντια του γιὰ νὰ δαγκάσῃ ἢ στὰ πόδια του γιὰ νὰ βαδίσῃ. Μπορεῖ νὰ μὴ παρασταίνη στὸ νοῦ του καθαρὰ τούτῃ τὴ φυσικὴ αἰτιότητα δὲν ἔχει κανένα ἐνδιαφέρο νὰ τὸ κάμη, οὔτε φυσικὸς οὔτε φιλόσοφος εἶναι· ἀλλὰ τὴν ἐμπιστεύεται καὶ τὴν παίρνει γιὰ ὑποστήριγμα τῆς δραστηριότητάς του. Ἄς πᾶμε ἀκόμη πῶς μακρῶς. Ὄταν ὁ πρωτόγονος ἐπικαλῆται μυστικὴ αἰτία γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ θάνατο, τὴν ἀρρώστεια, ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλο δυστύχημα, τί λογῆς εἶναι ἀκριβῶς ἢ πράξη στὴν ὁποία παραδίνεται; Βλέπει, λόγου χάρι, ὅτι ἓνας ἄνθρωπος σκοτώθηκε ἀπὸ ἓνα κομμάτι βράχου πού ἀποκόπηκε μέσα σὲ θύελλα. Ἀρνεῖται ὅτι σχίστηκεν ὁ βράχος, ὅτι ὁ ἀέρας παρέσυρε τὴν πέτρα, ὅτι τὸ κτύπημα ἔσπασε τὸ κρανίον; Ὁχι, βέβαια. Διαπιστώνει ὅπως ἔμεῖς τὴν ἐνέργεια τῶν δευτέρων αὐτῶν αἰτιῶν. Γιὰ τοιοῦτον εἰσάγει «μυστικὴ αἰτία», σὰν τὴ θέληση ἑνὸς πνεύματος ἢ ἑνὸς μάγου, καὶ τὴν ἀνυψώνει σὲ κύρια αἰτία; Ἄς κυττάξωμε ἀπὸ κοντά: θὰ δοῦμε ὅτι ἐκεῖνο πού ἐξηγεῖ ἐδῶ ὁ πρωτόγονος μὲ «ὑπερφυσικὴ» αἰτία, δὲν εἶναι τὸ φυσικὸ ἀποτέλεσμα ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη σημασία του, ἡ σπουδαιότητά του γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ πῶς ἰδιαίτερα γιὰ κάποιον ὀρισμένον ἄνθρωπο, αὐτόν πού συντρίβει ἢ πέτρα. Τίποτε τὸ ἄλογο, οὔτε ἐπομένως

τὸ «προλογικό», οὔτε ἀκόμη πού νὰ μαρτυρῇ τὸ «ἀδιαπέραστο ἀπὸ τὴν πείρα», στὴν πεποίθησι ὅτι μιὰ αἰτία πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸ ἀποτέλεσμά της, καὶ ὅτι ἀφοῦ διαπιστώσωμε τὴν ἀποκοπὴ τοῦ βράχου, τὴν κατεύθυνση καὶ τὴν ὁρμὴ τοῦ ἀνέμου — πράγματα καθαρὰ φυσικὰ καὶ πού δὲ σκοτίζονται γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα —, ἀπομένει νὰ ἐξηγήσωμε τοῦτο τὸ κεφαλαῖωδες γιὰ μᾶς ζήτημα, τὸ θάνατο ἑνὸς ἀνθρώπου. Ἡ αἰτία, ἔλεγαν ἄλλοτε οἱ φιλόσοφοι, περιλαμβάνει ἔντελῶς τὸ ἀποτέλεσμα· καὶ ἂν τὸ ἀποτέλεσμα ἔχη ἀξιόλογη ἀνθρώπινη σημασία, ἡ αἰτία πρέπει νὰ ἔχη τουλάχιστο ἴση σημασία· πάντως ἀνήκει στὴν ἴδια τάξη: εἶναι μιὰ πρόθεσι. Δὲν εἶναι ἀμφίβολο ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀγωγή τοῦ πνεύματος ξεμαθαίνει τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ αὐτὸν τὸν τρόπο τοῦ διαλογισμοῦ. Εἶναι ὅμως φυσικὸς τρόπος· διατηρεῖται στὸν πολιτισμένο καὶ ἐκδηλώνεται κάθε φορὰ πού δὲν ἐπεμβαίνει ἡ ἀνταγωνιστικὴ δύναμη. Παρατηρήσαμε ὅτι ὁ παίκτης, ὁ ὁποῖος βάζει τὰ χρήματά του σὲ ἕναν ἀριθμὸ τῆς ρουλέττας, θὰ ἀποδώσῃ τὴν ἐπιτυχία ἢ τὴν ἀποτυχία στὴν τύχη ἢ στὴν κακοτυχία, δηλαδὴ σὲ εὐνοϊκὴ ἢ δυσμενῆ πρόθεσι: δὲ θὰ ἐξηγήσῃ γι' αὐτὸ λιγώτερο μὲ φυσικὰς αἰτίαις ὅ,τι γίνεται ἀνάμεσα στὴ στιγμὴ πού βάζει τὰ χρήματα καὶ στὴ στιγμὴ πού ἡ σφαῖρα σταματᾷ· ἀλλὰ πάνω ἀπ' αὐτὴ τὴ μηχανικὴ αἰτιότητα θὰ τοποθετήσῃ, στὸ τέλος, μιὰ ἐκλογὴ μισο-θεληματικὴ πού ἀνταποκρίνεται στὴ δική του: τὸ τελευταῖο ἀποτέλεσμα θὰ ἔχη ἔτσι τὴν ἴδια σπουδαιότητα καὶ θὰ ἀνήκῃ στὴν ἴδια τάξη μὲ τὴν πρώτη αἰτία, πού, τὸ ἴδιο, ἦταν μιὰ ἐκλογὴ. Ἄλλωστε τὴν πρακτικὴ ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ πολὺ λογικοῦ συλλογισμοῦ τὴ συλλαμβάνομε ὅταν βλέπωμε τὸν παίκτη νὰ διαγράψῃ κίνηση μὲ τὸ χέρι γιὰ νὰ σταματήσῃ τὴ σφαῖρα: τὴ θέλησή του γιὰ τὴν ἐπιτυχία, τὴν ἀντίστασι σ' αὐτὴ τὴ θέλησι θέλει νὰ ἀντικειμενικοποιήσῃ μὲ τὴν τύχη ἢ τὴν κακοτυχία, γιὰ νὰ βρεθῇ μπροστὰ σὲ δύναμη συμμαχικὴ ἢ ἐχθρικὴ καὶ γιὰ νὰ δώσῃ στὸ παιγνίδι ὅλο τὸ ἐνδιαφέρον του. Ἄλλὰ πολὺ πιὸ χτυπητὴ ἀκόμη εἶναι ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴ διάνοια τοῦ πολιτισμένου καὶ τοῦ πρωτόγονου ὅταν πρόκειται γιὰ γεγονότα σὰν αὐτὰ πού πρὶν λίγο ἀντικρύσαμε: τὸ θάνατο, τὴν ἀρρώστεια, τὸ σοβαρὸ δυστύχημα. Ἀξιωματικὸς πού ἔλαβε μέρος στὸ μεγάλο πόλεμο (1) μᾶς

1. Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον (1914—1918). —
Σ.τ.μ.

ἔλεγεν ὅτι ἔβλεπε πάντα τοὺς στρατιῶτες νὰ φοβοῦνται τὶς σφαι-
ρες περισσότερο ἀπὸ τὶς ὀβίδες, ἂν καὶ ἡ βολὴ τοῦ πυροβολικοῦ
ἦταν πολὺ πιὸ φονικὴ. Αὐτὸ γιὰ τὴν σφαῖρα αἰσθάνεται
κανεὶς ὅτι τὸν σκοπεύουν, καὶ καθέννας κάνει, χωρὶς νὰ θέλῃ,
τὸν ἀκόλουθο συλλογισμόν : « γιὰ νὰ ἔχῃ αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα
τὸ τόσο σπουδαῖο γιὰ μένα, τὸ θάνατο ἢ τὸ βαρὺ τραυματι-
σμόν, χρειάζεται αἰτία μὲ ἴδια σπουδαιότητα, χρειάζεται μιὰ
πρόθεση ». Στρατιώτης πού ἀκριβῶς χτυπήθηκε ἀπὸ σκάσιμο ὀ-
βίδας μᾶς διηγόταν ὅτι ἡ πρώτη του κίνηση ἦταν νὰ φωνάξῃ :
« τί ἤλιθιο ! ». Αὐτὸ τὸ σκάσιμο τῆς ὀβίδας ριγμένης ἀπὸ καθα-
ρὰ μηχανικὴ αἰτία, καὶ πού μπορούσε νὰ χτυπήσῃ ὅποιονδήποτε
ἢ νὰ μὴ χτυπήσῃ κανένα, ἤρθε μολαταῦτα νὰ χτυπήσῃ αὐτὸν καὶ
ὄχι ἄλλον, ἦταν ἄλογο πρᾶγμα γιὰ τὸν αὐθόρμητο νοῦ του. Μὲ
τὴν παρέμβαση τῆς «κακοτυχίας» θὰ εἶχεν ἐκδηλώσει ἀκόμη
καλύτερα τὴν συγγένειαν τοῦ αὐθόρμητου αὐτοῦ νοῦ μὲ τὴν πρω-
τόγονη διάνοιαν. Παράστασις μὲ πλούσιαν ὕλην, ὅπως ἡ ἰδέα τοῦ
μάγου, ἢ ἐνὸς πνεύματος, πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἐγκαταλείψῃ
τὸ πιὸ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της γιὰ νὰ γίνῃ ἡ πα-
ράστασις τῆς «κακοτυχίας»· ὑπάρχει μολαταῦτα, δὲν ἄδειασεν
ἐντελῶς, καὶ συνεπῶς οἱ δύο διάνοιαι δὲ διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἢ
μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Τὰ τόσο ποικίλα παραδείγματα «πρωτόγονης διανοίας» πού
ὁ Λεβὺ-Μπρὺλ συσώρευσε στὰ ἔργα του συγκεντρώνονται κά-
τω ἀπὸ ὠρισμένον ἀριθμὸν ἐπικεφαλίδων. Τὰ πιὸ πολυἀριθμα εἶ-
ναι ὅσα μαρτυροῦν, κατὰ τὸν συγγραφέα, τὸ πείσμα τοῦ πρω-
τόγονου νὰ μὴν παραδέχεται τίποτε τὸ τυχαῖο. "Ἄν πέφτῃ μιὰ
πέτρα καὶ συντρίβῃ ἕνα διαβάτη, εἶναι γιὰ τὸν κάποιον κακο-
ποιὸ πνεῦμα τὴν ἀπέσπασε· δὲν ὑπάρχει τὸ τυχαῖο. "Ἄν ἕνας
κροκόδειλος ἀρπάξῃ ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν βαρκούλα του, εἶναι γιὰ τὸν
τοῦ εἶχαν κάμει μάγια : τὸ τυχαῖο δὲν ὑπάρχει. "Ἄν πολεμι-
στῆς σκοτωθῇ ἢ πληγωθῇ μὲ χτύπημα λόγχης, εἶναι γιὰ τὸν δὲν
ἦταν σὲ θέσιν νὰ ξεφύγῃ τὸ χτύπημα, ἐπειδὴ εἶχαν ρίξει ἀπάνω
του μάγια : δὲν ὑπάρχει τὸ τυχαῖο (1). Ἡ διατύπωση αὐτὴ βρί-
σκεται τόσο συχνὰ στὸν Λεβὺ-Μπρὺλ, πού μπορούμε νὰ θεωρή-
σωμε ὅτι δίνει ἕνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς πρωτό-

1. Ἰδὲς ἰδιαίτερα : *La mentalité primitive*, σ. 28, 36, 45 κλπ.
Πρὸς. *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, σ. 73. —
Σ. τ. σ.

γονης διάνοιας.—²Αλλά, θὰ πᾶμε στὸν ἔξοχο φιλόσοφο, μὲ τὸ νὰ κατηγορῆς τὸν πρωτόγονο ὅτι δὲν πιστεύει στὴν τύχη, ἢ τὸ πολὺ πολὺ μὲ τὸ νὰ διαπιστώνης ὡς οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς διανοητικότητάς του τὸ ὅτι δὲν πιστεύει στὴν τύχη, δὲν παραδέχεσαι, ἐσύ, ὅτι ὑπάρχει τύχη; Καί, μὲ τὸ νὰ τὴ δέχεσαι, εἶσαι πολὺ βέβαιος ὅτι δὲν ξαναγυρίζεις σ' αὐτὴ τὴν πρωτόγονη διανοητικότητα πὺ ἐλέγχεις, πὺ θέλεις σὲ κάθε περίσταση νὰ διακρίνης οὐσιαστικᾶ ἀπὸ τὴ δική σου; Καταλαβαίνω καλὰ ὅτι δὲν κάνεις τὴν τύχη δύναμη πὺ δρᾶ. Ἄλλὰ ἂν ἦταν γιὰ σένα ἓνα καθαρὸ τίποτε, δὲ θὰ μιλοῦσες γι' αὐτὴν. Θὰ θεωροῦσες καὶ τὴ λέξη ἀνύπαρχτη, ὅπως καὶ τὸ πρᾶγμα. Ὅμως ἡ λέξη ὑπάρχει, καὶ τὴ χρησιμοποιεῖς, καὶ παριστάνει γιὰ σένα κάτι, ὅπως δὰ καὶ γιὰ ὄλους ἡμᾶς. Ἄς ἀναρωτηθοῦμε τί τέλος πάντων μπορεῖ νὰ παριστάνη. Ἐνα μεγάλο κεραμίδι πὺ τὸ ἀποσπᾶ ὁ ἀέρας, πέφτει καὶ ἀφήνει στὸν τόπο ἓνα διαβάτη. Λέμε πὺς ἦταν τὸ τυχερό του. Θὰ τὸ λέγαμε, ἂν τὸ κεραμίδι σποῦσε ἀπλῶς ἀπάνω στὸ ἔδαφος; Ἴσως, ἀλλὰ τότε θὰ σκεπτόμασταν μὲ τρόπο ἀόριστο ἓναν ἄνθρωπο πὺ θὰ μποροῦσε νὰ βρεθῆ ἐκεῖ, ἢ ἐπειδὴ γιὰ τὸν ἓνα ἢ ἄλλο λόγο τὸ εἰδικὸ αὐτὸ σημεῖο τοῦ πεζοδρομίου μᾶς ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα, τόσο πὺ μᾶς φαίνεται ὅτι τὸ κεραμίδι διάλεξε νὰ πέσει. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις δὲν ὑπάρχει τύχη παρὰ μόνο γιὰτὶ διακυβεύεται ἀνθρώπινο συμφέρον καὶ γιὰτὶ τὰ πράγματα συνέβησαν σὰ νὰ εἶχε ληφθῆ ὑπ' ὄψη ὁ ἄνθρωπος (¹), εἴτε γιὰ νὰ τὸν ὠφελήσουν, εἴτε μᾶλλον μὲ τὴν πρόθεση νὰ τὸν βλάψουν. Σκεφτῆτε μόνο τὸν ἀέρα πὺ ἀποσπᾶ τὸ κεραμίδι, τὸ κεραμίδι πὺ πέφτει στὸ πεζοδρόμιο, τὸ χτύπημα τοῦ κεραμιδιοῦ στὸ ἔδαφος: τότε βλέπετε πὺ μόνον μηχανοκρατία, ἢ τύχη ἐξαφανίζεται. Γιὰ νὰ παρέμβῃ, πρέπει, ἐπειδὴ τὸ ἀποτέλεσμα ἔχει ἀνθρώπινη σημασία, νὰ ἀναπηδήσῃ τούτη ἢ σημασία στὴν αἰτία καὶ νὰ τὴ χρωματίσῃ, ἔτσι νὰ ποῦμε, μὲ ἀνθρωπότητα. Ἡ τύχη λοιπὸν εἶναι ἢ μηχανοκρατία, πὺ συμπεριφέρεται σὰ νὰ εἶχε μιὰ πρόθεση. Θὰ ποῦν, ἴσως, ὅτι ἀκριβῶς ἐπειδὴ χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη ὅταν τὰ πράγματα συμβαίνουν σὰ νὰ ὑπῆρχε πρόθεση, δὲν ὑποθέτομε τότε πραγματικὴ πρόθεση, ὅτι ἀντίθετα ἀναγνωρίζομε ὅτι ὅλα ἐξηγοῦνται μηχανικά. Καὶ θάταν πολὺ σωστό, ἂν ὑπῆρχε μόνο ἢ στοχαστικὴ σκέψη, ἢ ὀλότελα συνειδητή. Ἄλλὰ κάτω ἀπ' αὐτὴν ὑπάρχει

1. Ἀναπτύξαμε τούτη τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν τύχη σὲ μάθημά μας στὸ Collège de France στὰ 1898, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ περὶ εἰμαρμένης τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως.—Σ.τ.σ.

ἡ αὐθόρμητη καὶ μισο-συνειδητὴ σκέψη, ἡ ὁποία πάνω ἀπὸ τὴ μηχανικὴ ἀλληλουχία τῶν αἰτιῶν καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων θέτει κάτι τὸ ἐντελῶς διαφορετικόν, ὄχι βέβαια γιὰ νὰ δώσῃ τὸ λόγο τῆς πτώσης τοῦ κεραμιδιοῦ, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ ὅτι ἡ πτώση συνέπεσε μὲ τὴ διάβαση ἑνὸς ἀνθρώπου, ὅτι κείνη ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ διάλεξε. Τὸ στοιχεῖο τῆς ἐκλογῆς ἢ τῆς πρόθεσης εἶναι ὅσο τὸ δυνατό περισσότερο περιορισμένο· ὅσο πάει ὁ στοχασμὸς νὰ τὸ συλλάβῃ, ξεφεύγει· εἶναι φευγαλέο κι ἀκόμη εἶναι κάτι ποὺ ἐξαφανίζεται· ἀλλὰ ἂν ἦταν ἀνύπαρκτο, θὰ μιλοῦσαν μόνο γιὰ μηχανοκρατία, δὲ θὰ ὑπῆρχε ζήτημα τύχης. Ἡ τύχη λοιπὸν εἶναι μιὰ πρόθεση ἀδειανὴ ἀπὸ περιεχόμενο. Εἶναι μόνο μιὰ σκιά· ἀλλὰ, ἐνῶ ἡ ὕλη λείπει, μορφὴ ὑπάρχει. Κρατοῦμε ἐδῶ μιὰ ἀπὸ κείνες τὶς παραστάσεις ποὺ ὀνομάζουμε «πραγματικὰ πρωτόγονες», καὶ αὐθόρμητα σχηματισμένες ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ μιὰ φυσικὴ τάση; Ὁχι ἐντελῶς. Ὅσο αὐθόρμητη κι ἂν εἶναι ἀκόμη, ἡ ἰδέα τῆς τύχης φτάνει στὴ συνείδησή μας μόνο ἀφοῦ διασχίσῃ τὸ στρῶμα τῆς συσσωρευμένης πείρας ποὺ ἡ κοινωνία καταθέτει μέσα μας, ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ μᾶς μαθαίνει νὰ μιλοῦμε. Σ' αὐτὴ τὴν ἴδια διαδρομὴ ἀδειάζεται ἡ ἰδέα τῆς τύχης, γιὰτὶ μιὰ ἐπιστήμη ὅλο καὶ πιὸ μηχανιστικὴ διώχνει ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰδέα ὅση σκοπιμότητα εἶχε. Θάπρεπε λοιπὸν νὰ τὴν ξαναγεμίσωμε, νὰ τῆς δώσωμε σῶμα, ἂν θέλαμε νὰ ἀποκαταστήσωμε τὴν ἀρχικὴ παράσταση. Τὸ φάντασμα πρόθεσης θὰ γινόταν τότε ζωντανὴ πρόθεση. Ἀντίστροφα, θὰ ἔπρεπε νὰ δώσωμε πάρα πολὺ περιεχόμενο σὲ τούτῃ τὴ ζωντανὴ πρόθεση, νὰ τῆς βάλωμε ἐξαιρετικὰ πολλὴ σαβούρα ἀπὸ ὕλη, γιὰ νὰ ἐπιτύχωμε τὶς κακοποιῆς ἢ εὐεργετικὰς ὀντότητες στὶς ὁποῖες πηγαίνει ὁ νοῦς τῶν ἀπολίτιστων. Θὰ τὸ ἐπαναλάβωμε πολλές φορές, καὶ πάλι δὲ θάναί ἀρκετό : οἱ δεισιδαιμονίες αὐτὲς κανονικὰ προϋποθέτουν ἐξόγκωση, πύκνωση, κάτι τέλος τὸ γελοιογραφικόν. Τὶς περισσότερες φορές σημειώνουν ὅτι τὸ μέσο ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸ σκοπὸ του. Πεποίθησις στὴν ἀρχὴ χρησιμὴ, τονωτικὴ στὴ θέλησις, θὰ τὴ μεταφέρουν ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο ὅπου εἶχε τὸ λόγο τῆς ὑπαρξῆς τῆς σὲ νέα ἀντικείμενα, ὅπου δὲ χρησιμεύει πιά σὲ τίποτε, ὅπου θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ γίνῃ ἐπικίνδυνη. Μὲ τὸν ὀκνηρὸ πολλαπλασιασμό της, ἀπὸ μίμησις τοῦ ἑαυτοῦ τῆς ἐντελῶς ἐξωτερικῆς, θὰ ἔχῃ τώρα ἀποτέλεσμα νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν ὀκνηρία. Ἀλλὰ ἄς μὴν εἴμαστε ὑπερβολικοί. Εἶναι σπάνιο νὰ αἰσθάνεται ὁ πρωτόγονος ὅτι τὸν ἀπαλλάσσει ἀπὸ δράσις. Ἰθαγενεῖς τοῦ Καμερόν θὰ τὰ

βάλουν μόνο με τούς μάγους, ἂν ὁ κροκόδειλος καταβρόχθισε κανέναν ἀπὸ τούς δικούς των· ἀλλὰ ὁ Λεβὺ-Μπρὺλ, πὺ παραθέτει τὸ γεγονός, προσθέτει ὅτι, κατὰ τὴ μαρτυρία ἑνὸς ταξιδευτῆ, οἱ κροκόδειλοι τοῦ τόπου δὲν προσβάλλουν ποτὲ σχεδὸν τὸν ἄνθρωπο (1). "Ἄς εἶμαστε βέβαιοι ὅτι, ἐκεῖ ὅπου ὁ κροκόδειλος κανονικὰ εἶναι ἐπικίνδυνος, ὁ ἰθαγενὴς φυλάγεται ὅπως καὶ μεῖς νὰ μπῆ στὸ νερό: φοβᾶται τὸ ζῶο, εἴτε τὸν κακοποιήσῃ εἴτε ὄχι. Δὲν εἶναι λιγώτερο ἀλήθεια ὅτι, γιὰ νὰ περάσωμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν «πρωτόγονη διανοητικότητα» σὲ ψυχικὲς καταστάσεις πὺ θὰ ἦταν καὶ δικές μας, ἔχομε τὶς περισσότερες φορές νὰ κάμωμε δυὸ ἐνέργειες. Πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ ὑποθέσωμε ὅτι καταλύθηκε ἡ ἐπιστήμη μας. Πρέπει ἔπειτα νὰ ἀφεθοῦμε σὲ ὠρισμένη ὀκνηρία, νὰ γυρίσωμε τὴν πλάτη σὲ ἐξήγηση πὺ μαντεύομε πὺ λογική, μὰ πὺ θὰ ἀπαιτοῦσε πὺ μεγάλη προσπάθεια τοῦ νοῦ καὶ πρὸ πάντων τῆς βούλησης. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις μὰ μόνο ἐνέργεια φτάνει, σὲ ἄλλη θὰ χρειαστῆ νὰ συνδυάσωμε καὶ τὶς δυό.

"Ἄς δοῦμε, λόγου χάρι, ἓνα ἀπὸ τὰ πὺ περίεργα κεφάλαια τοῦ Λεβὺ-Μπρὺλ, αὐτὸ πὺ πραγματεύεται τὴν πρώτη ἐντύπωση πὺ δημιουργοῦν στοὺς πρωτόγονους τὰ πυροβόλα ὄπλα μας, ἡ γραφή μας, τὰ βιβλία μας, τέλος ὅ,τι τούς φέρνομε. Ἡ ἐντύπωσή των μᾶς προξενεῖ κατάπληξη στὴν ἀρχή. Θὰ μᾶς ἔβαζεν ἀλήθεια στὸν πειρασμὸ νὰ τὴν ἀποδώσωμε σὲ διανοητικότητα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μας. Ἄλλὰ ὅσο θὰ σβύνωμε ἀπὸ τὸ μυαλό μας τὴν ἐπιστήμη πὺ βαθμιαῖα καὶ σχεδὸν ἀσύνειδα ἀποκτήσαμε, τόσο ἡ «πρωτόγονη» ἐξήγηση θὰ μᾶς φανῆ φυσική. Νὰ ἄνθρωποι, μπροστὰ στοὺς ὁποίους ταξιδιώτης ἀνοίγει βιβλίο, καὶ τούς λέγουν ὅτι αὐτὸ τὸ βιβλίο δίνει πληροφορίες. Συμπεραίνουν ὅτι τὸ βιβλίο μιλεῖ, καὶ ὅτι πλησιάζοντάς το στὸ αὐτί των θὰ ἀκούσουν ἤχο. Νὰ περιμένωμε ἄλλο πρᾶγμα ἀπὸ ἄνθρωπο ξένο στὸν πολιτισμὸ μας, θὰ εἶναι νὰ ζητοῦμε ἀπ' αὐτὸν πολὺ περισσότερο νοῦ ἀπὸ ὅσον ἔχουν οἱ περισσότεροι ἀπὸ μᾶς, περισσότερο ἀκόμη ἀπὸ ἄνωτερο νοῦ, περισσότερο κι ἀπὸ ἰδιοφυΐα: εἶναι σὰ νὰ θέλωμε νὰ ξανακάμῃ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας. Γιατὶ ἂν φανταζόταν μὲ τὸ νοῦ τὴ δυνατότητα νὰ χαράξῃς ἓνα λόγο σὲ ἓνα φύλλο χαρτιοῦ, θὰ εἶχε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀλφαβητικῆς γραφῆς ἢ πὺ γενι-

1. La mentalité primitive, σελ. 38.—Σ. τ. σ.